

TEMESVÁR VÁROSRENDEZÉSI ÉS ÉPÍTÉSZETI FEJLŐDÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

írta: Anca Brătuleanu dr.

BEVEZETŐ - A regionális azonosságtudat nyomában

Feltételezem, hogy létezik olyasmi, mint Közép-Európa, habár ezt sokan tagadják.

A „nem nyugat-európai” övezetet taglaló szakirodalom kifejezetten gazdag. Mégis, ha az ilyen állandóan megújuló, „*viszonylagos történelemmel*” rendelkező „homályzónák”-on belül kíséreljük meg meghatározni a „Nyugat” fogalmát, beállított értékrendszerek és merev kritériumok által, csapdákkal teli bizonytalan talajra tévedhetünk, ahol elferdülhet a meghatározás értelmének lényege.

Megmagyarázható, miért olyan nagy azoknak a munkáknak a száma, amelyek Európa „alosztályokra” való felosztását politika-történelmi, földrajzi helyzet, azaz kultúrtörténeti szempontok alapján taglalják.

„Közép-Európa” fogalmát, mint az „igazi” Európa „alosztályát” több szemszögből próbálják meghatározni vagy vázolni, amelyek többé, vagy kevésbé kifejezetten, árnyaltak és dokumentáltak.

Marija Todorova, „Elképzelve a Balkánt” című könyve "Balkán, Közép Európa mítosza" fejezetében - melyben a témával foglalkozó szakirodalmat elemzi briliáns módon - rámutat azokra a kapcsolódásokra, amelyek a különböző kritériumok és az adott korszak történelmi háttere között húzódnak, és a meghatározott övezetek azonosságtudatának meghatározásához vezetnek a szerzők szemszögét figyelem előtt tartva.

Kétségtelen, ezek alkotások, építészeti gondolatmenetek, az alkotók szempontjából bemutatva.

Amint előzőleg említettem, a definíció gyengeségei és a bizonyos határvonalak meghatározása körüli nehézségek, az adott definíciókból adódó referencia rendszerből erednek. Magától értetődik, hogy ha az állandóan változó és következetesen ideiglenes államhatárok, avagy távolságok mérésére - mint megkérdőjelezhető földrajzi ismertetőjelek meghatározására - alkalmazzuk őket, ezek a definíciók durva, túl leegyszerűsített, kevésbé árnyalt eredményekhez vezethetnek, amelyek ellehetetlenítenek minden igyekezetet a helyi jellegzetességek megértése irányában. **Mivel munkám fő célja, hogy olyan kulturális indíttatásokat fedjek fel, amelyek kihatással voltak a két világháború közötti időszak kulturális eseményeire egy olyan vidéken,** amelyet nem lehet olyan egyszerűen az imént említett „európai alosztályok” közé besorolni, inkább azokra a forrásokra támaszkodom, amelyek az „identitás témáját fejtegetik, figyelembe véve a célterület „határövezeti” jellegét, amelyben tulajdonképpen, annak „többszempontú öröksége” is gyökeredzik. Pontosítva, Közép-Európa fogalmának a „germanizmusra” vonatkozó meghatározását fogadtam el, amely teljesen megfelel Jacques Le Rider állításának, amely szerint **Közép-Európa (Mitteleuropa) "egy ideológiai fogalom amelyet szellemi térképként, történelmi valóságként foghatunk fel,** egy olyan jelenségként, amely inkább a **kultúr- és társadalomtörténeten** alapul, mint földrajzi tényeken; a kultúrtársadalomhoz kötődik, kezdve a 18. század végétől, az I. világháborúig a régió uralkodó központi hatalmakkal, amelyek hatásai olyan mélyen gyökeredeztek, hogy a II. világháborúig megmaradtak, sőt a Szovjet Sztálinizmus, és a neo-Sztálinista diktatúrák sem tudták teljesen kiirtani nyomait., ez egy olyan **szellemi térkép,** melynek határai minduntalan változnak egyszer nyugat, másszor kelet irányába, a történelmi pillanattól függően...

Amikor a 20. századi építészet felújításával kapcsolatos követelményeket szem előtt tartva kiválasztottuk a három várost - **Szegedet, Szabadkát és Temesvárt**- figyelemmel voltunk azok hosszú távú közös történelmi múltjára, azaz arra a tényre, hogy hosszabb időszakon keresztül ugyanazon államszerkezethez tartoztak. A tény, hogy azt a területet amelyen a három város fekszik „**Tisza menti síkságnak**” neveztük, sokkal inkább szellemi és övezeti azonosulást jelent, mint földrajzi meghatározást. Ezek alapján megállapítható, hogy a Habsburg birodalomhoz és az Osztrák-Magyar Monarchiához való tartozás, valamint a határvidéki státusz folyamatossága közös történelmi-, társadalmi- és kultúr-hátteret biztosított, melyek szerkezete különböző szinteken és bizonyos fokon politikai valóságként jelent meg ezeken a területeken. A Birodalom önmagában is „behatárolt” államformája, „amely politikai azonosságtudatot biztosított a **Habsburg állam iránt kifejezett lojalitásért cserében, azaz kulturális identitást kínált fel nyelvhasználaton és hagyományápoláson keresztül**”, teljesen alkalmazható volt a tárgyalt területekre és városokra. Természetesen, ez hasonló kulturális értelmezéshez és hozzáálláshoz vezetett a két legmeghatározóbb tényező esetében, amelyek jellemezték történelmüket az 1918 utáni időszakban. **Ezek az újonnan megalakult nemzetállamokhoz csatolás, és a modernizmus befogadása voltak.** Ezt az értelmezési és hozzáállási összefüggést persze, sokkal árnyaltabban kell érteni.

A városi közösségek állandó dimenziója esetében is, amelyek egy hasonló regionális forma menti hatására fejlődnek, a gazdasági tényezők és környezetükben kifejtett szerepük, stb. által különbségek alakulnak ki, amelyekről szó lesz ebben a műben.

Amióta csak létezik, Temesvár határváros volt. Történelmi közelmúltja a 18. század végén kezdődik, amikor az **osztrákok „újraalapítják”** a várost, hozzácsatolva a Habsburg birodalomhoz, majd az Osztrák-Magyar Monarchiához, amelyekhez két évszázadon át tartozik. Sőt mi több, Temesvár multikulturális identitása tükrözi a birodalom többnemzetű és kulturális „mozaikját”. A „**Staatsnation**” fogalma, amely hierarchiamentesen, mellérendelten, nevezi meg a nemzeteket és felekezeteket -kisebb mértékben van jelen Temesvár lakosságának azonosságtudatában. Ellenkezőleg, **több nemzeti közösség és felekezeti csoport van jelen**, azonban itt különbség van a fenn említett állami- és a kutatott közösségi modell között: a temesvári nemzeti közösségek és felekezeti csoportok **nem képeznek egyszerű „mozaikot”, ahol minden egység világosan meghatározható és élesen elhatárolható.**

Ebben az esetben nem a különböző identitások egyszerű hozzáadása, vagy felsorolása áll fenn, hanem egy olyan azonosságtudatról van szó, amely folyamatos és közös kulturális „átvitel” által erősíti a **helyi azonosságtudat összetartozását és kohézióját**. Ez a megállapítás nem csak Temesvár távoli történelmi időszakaira vonatkozik, hanem a 20. század elejére is.

Követve a közép-európai modernizmust, amely, *Jacques Le Rider*-t idézve: „1938-ig kiállt a pluralizmus, többnemzetűség, multikulturalitás mellett”, **Temesvár modernizmusa új formavilágokban egyesítette a kulturális különbségeket**, így maga is szerves részévé válna. Figyelembe véve ezt a ténytet, támogatom az elméletet, miszerint annak ellenére, hogy 1918 után Románia részévé vált, Temesvár mégis **megtartotta sajátos azonosságtudatát**, amely évszázadokon át formálódott. Távol tartotta magát, mint egy különálló jelenség, egy „**kultúrfenomén**”, amely kialakulására „Mitteleuropa” nagy hatással volt, még új szerepe értelmezésén keresztül is.

Behatárolva a témát a két világháború közötti időszakra - amely Románia esetében megegyezik a **modernizmus áttörésével** - azaz kiemelten az építészetre vonatkozóan, néhány megjegyzést kell tenni. Kétségtelenül, kapcsolódva a Birodalomhoz akkor is, amikor már nem képezte részét, Temesvár megtartotta középeurópai szellemiségét a modernizmusra vonatkozóan is. **„Egy megszelídített modernizmus, valahol a hagyomány és az avant-garde között”**; egy „sokkal kifinomultabb és sokkal kritikusabb modernizmus, sokkal gyanakvóbb, mint nyugati változata”. Ezek a közép-európai modernizmusról alkotott gondolatok alkalmazhatóak voltak a két világháború között Temesváron kialakult építészeti mozgalomra is. Most, hogy Romániához tartozott, **más kultúróvezetek**, azaz más formai és ideológiai központok irányában is kifejtette hatását, amelyek saját módon kötődtek a nyugati modernizmushoz. A temesvári „szűrő” ebben az esetben is megtette hatását, és itt a **„Régi Királyság”** (így nevezték az I. világháború előtti Romániát) építészetének két fővonala is sajátos kifejezési formákat öltött. Innen ered Temesvár két világháború közötti építészetének nagy változatossága, valamint azok az eltérések, amelyek behatárolják azokat az öröklétű kulturális és civilizációs ismertetőjeleket, amelyek jellegzetesek a bemutatott **lokális városi identitásra**.

Rövid betekintés Temesvár, általános városfejlődésébe (Történelmi háttérkép)

A birodalomhoz tartozás kezdete óta, a város kifejezetten fejlettnak számított. Temesvár volt az első város Európában, ahol utcai megvilágítás céljából, még 1884-ben bevezették a villanyáramot. A telefonhálózatot három évvel előbb szerelték fel, az utcákat pedig, 1895-ben kezdték aszfaltozni. Hangsúlyozott ipari jellegét szintén a XIX. században nyerte el. Jelentős stratégiai pontja volt a birodalomnak, **a román állam számára még fontosabbá vált**. A „vidéki város” kifejezés nem illett rá sem 1919 előtt, sem az után. Közép-Európa egyik legjelentősebb városaként elnyert státusza megőrzése és öregbítése az új közigazgatási szervek egyik fő feladatává vált. Ez olyan gazdasági és politikai hozzáállásokhoz vezetett, amelyek Temesvár, a Román Királyságon belüli szerepét is növelte. Időközben, ugyanezek a hozzáállások az új Románia hatalmát fitogtató politika eszközévé is váltak. Itt kell hozzátennünk, hogy **Temesvár a Román Bánság (Banat) közigazgatási és hadi központja**. Mindez erős gazdasági fejlődést biztosít a romániai Bánság részére. A régió egy rövid időre elveszítette elsődleges gazdasági forrásai egy részét azokkal a területekkel, amelyeket Magyarországhoz és a Jugoszláv királysághoz csatoltak, azonban a közigazgatás lokális (értsd: román) nyersanyagforrásokat talált, valamint támogatta más iparágak és a kézművesség fejlődését. Nagyszámú-eddig a környező falvakban élő-román, szerb, német, magyar, stb. lakosság költözött Temesvárra, növelve több-nemzeti összetételű lakosságának számát. Ez Temesvár városszerkezetének példátlan méretű fejlődéséhez vezetett.

Temesvár mai városszerkezete egy olyan folyamat eredménye, amely a Habsburg megszállással kezdődött 1716-ban. A majdnem két évszázados török megszállás nem hagyott nyomot a város szerkezetében és építészetében, ugyanúgy, ahogy az ezt megelőző időszak sem. Az osztrák városrendezési beavatkozások főleg a város központi részére irányultak (**Cetate=Fellegvár**): a régi erődítményt a bástyarendszerű tüzérségi követelmények szerint teljesen átépítették.. A belső teret is az új elvek alapján rendezték: „teljesen új utcahálózatot alakítottak ki... Az épülethomlokzatokat az utcák mentén zárt soros beépítés-móddal folyamatossá tették, négyzet alakú tömböket alkotva”.

Az utcaszerkezet ilyen megközelítés által kialakult uniformizálódását csak **két nagy tér** töri meg (az Unirii- tér és a Libertatii tér). A városközpont újonnan kialakított szerkezetét a modern korszak épületeivel építették be. Igaz, hogy a meglévő épületek többé nem a barokk korból származnak, hanem többnyire a XIX. - XX. századból származnak, mindig alkalmazkodnak az eredetileg lefektetett városrendezési szabályokhoz.

A bánsági régió megszervezése érdekében ebben az időszakban tették meg az első lépéseket a vízügyi rendezés terén. A fő erődítményrendszer körüli **mocsaras területek lecsapolása** és a Bega folyó medrének rendezése, része volt ezeknek a beavatkozásoknak. Így, a 18. század közepétől a vasút megjelenéséig a Bega folyó vált „a súlyos áruk szállításának egyedülálló útvonalává”, hiszen Temesvárt a Tisza és Duna „összeköti Közép-Európa folyóhálózatával”.

A Bega jelenléte a város szerkezetében főszerephez jut a modern Temesvár fejlődésében: a Fabric, Elisabetin és Josefin nevezetű külvárosok a folyó mentén bővülnek az erődítmények határain kívül. Ezek a városnegyedek a Mehala-körzettel együtt a város **komplementáris városmagjaivá nőnek ki magukat**.

Az utolsó városrendezés alkalmával a XIX. és a XX. Század fordulóján, megtartották az öröklött utcaszerkezetet, és a bővítés a hasonló városok közép-európai példáját követte. **A vár lebontása** után, helyén új sugárutak épültek (ezért nevezték Temesvárt „Kis Bécsnek”), új szállítási módok és vonalak alakultak ki (városon belüli és kívüli), az ipari és kereskedelmi fejlődés fokozódott, összhangban a lakosok számának növekedésével. Temesvár városközpontja a külterületek felé terjedt, a periférikus kerületek már kialakult központjai irányába.

Ez az **extenzív városfejlődés** új lehetőségeket kínált arra, hogy az építkezésre szánt övezeteket modernista városrendezési és építészeti elvek alapján alakítsák ki.

Megfigyelhető, hogy **1918 után az új helyhatóságok** nem térnek el a már előzőleg meghatározott városfejlődési irányvonalától. **A városi gondolkodás e folyamatossága** a korszak egyik leglényegesebb jellemzője, amely majd harmonikus városfejlődéshez vezet. Mindazok a városrendezési tervek, amelyek ebben az időszakban fogantak, élő szervezetként szemlélték a várost, sőt övezeteket jelöltek ki és őriztek meg a további fejlesztések céljából. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy a **kommunizmus időszakában is inkább sikerült megóvni a város fejlődéstörténeti és építészeti örökségét, mint a többi román város esetében**.

A törvényhozás, a helyhatóságok és a teoretikusok

„A két világháború közötti román törvényhozás figyelembe vette a városi infrastruktúra gazdasági fejlődésének, és a városi helyszínek és turistaközpontok megbízott tervezésének hatását a városfejlődés ellenőrzése eszközeként.

1929-ben a helyhatósági törvény követelményévé vált, hogy minden városi és turisztikai központ kidolgozza a saját általános és fejlesztési tervét, így módon alapozva meg e területek tervezett rendezését. A helyi törvényhozás egyes rendelkezéseivel összhangban rutinszerűen írták ki a **pályázatokat nyilvános tervezetekre**, melyek néha érdekes megoldásokat kínáltak és értékes ötleteket vetettek fel a város fejlesztésével kapcsolatban.”

Másrészt, a városi hatóságnak figyelembe kellett vennie azt a **1921-es királyi dekrétumot**, miszerint a háborús veteránok, valamint özvegyeik és gyermekeik jogában áll, hogy (olcsó) telkeket vehessenek a város területén, és oda építsék házaikat.

Ez tulajdonképpen megfelelt a helyhatóságoknak, mivel **felparcellázhatták** a városok szabadon álló területeit, és azután felkínálhatták őket ezeknek a társadalmi rétegeknek. A folyamat 1923 - 1927 között zajlott le és a fent említett demográfiai robbanással karöltve, a lakosság nagy számbeli növekedéséhez vezetett. **1910-ben a lakosság száma 68 471 volt**, 1930-ban ez 91 866-ra, míg 1937-ben 103 000-re rúgott. Ennek következményeképpen a városterület lényegesen bővült, és a helyhatóságoknak sürgősen meg kellett oldania a kialakult helyzetet. Így megalakult egy **Műszaki Szakosztály**, amelynek az volt a feladata, hogy meghatározza a további városfejlődés irányvonalait, valamint lefedtesse a városfejlesztési és építésügyi szabályrendeletek alapjait.

Eleinte a Műszaki Osztály, *Szilárd Emil* 1913-ban előterjesztett városfejlesztési tervét követi, majd 1932- ben *Adrián Suciú városi főépítész* bemutatja „**Temesvár Új Városrendezési Tervét**”. Röviden szólva, ez a terv a városterületet 1 000 hektárra csökkentette volna, új építési szabályozást látott elő, és meghatározta egyes városnegyedek méreteit. Nagyszámú városrendezési és építésügyi szabályt tartalmazott, amelyeket alkalmaztak is az új városnegyedek beépítésénél. Ugyanakkor, ez a terv alapot képez az 1936-ban megvalósított új „általános rendezési tervhez”(terület-beosztási Főterv) amely támogatta a **város „övezetekre osztását**”. Az építési engedélyeket a különböző városrészekre megállapított szabályzatok alapján bocsátották ki. A helyhatóság más kezdeményezéseivel is megpróbálta fejleszteni és tudományos alapokra helyezni a várostervezést, így 1932-ben Temesvár tagja lett a „Romániai Városok Uniójának”. Ugyanebben az esztendőben, megalapítják a Bánát-Crisana Régió Társadalomtudományi Intézetet. Ezenkívül, a Községi Tanács 1934-ben létrehozza a Speciális Városrendezési Tudományos Kutató Irodát, amely a Műszaki Szakosztály keretein belül működik. A helyhatóság tevékenységéről és közszolgáltatásairól az 1924-ben megjelentetett, Temesvár Város Hivatalos Lapjából értesülhetett a közvélemény. A lap elnevezését 1928-ban Temesvár Város Figyelőjére, majd Temesvár Város Hivatalos Figyelőjére változtatta. A Városi Tanács egyik fő foglalatossága a **városi közművesítés** (városi vízvezetékrendszer, gázvezeték, villanyvezetékek, várostisztítás és a közszolgáltatások) korszerűsítése volt. Az utcaburkolatok cseréje új **német kövezési módszer** alkalmazásával, vagy aszfaltozással, szintén nagy kihívást jelentett a helyhatóságoknak. Ki kell hangsúlyozni, hogy főleg az időszak második évtizedében **a romániai városrendezés szoros kapcsolatot tart az európai urbanisztikai irányvonalakkal**. Emellett, a témára vonatkozó gazdag kutatómunkával is dicsekedhet.

„Csatlakozva a korszak kulturális és tudományos fejlődéséhez, a modernizmus könnyedén és természetes módon kapcsolódott a várostervezés uralkodó elméleteihez: ipar-város, kert-város, sugár-város, valamint az **1933-as Athéni Charta**, amely lefektette az övezet-tervezés és a későbbi, II. világháború utáni tervezés alapjait. A romániai gazdasági és ipari fejlődés hátterére vonatkozó kérdésekkel kapcsolatban megjelent néhány eredeti felelet, amelyek összhangban voltak a várostervezés elméletének általános fejlődési vonalával. ...A román városrendezés teoretikusai a tematika szótárát két új alapvető fogalommal bővítették: a **rendszerezés és super-urbanizmus fogalmaival**. A rendszerezés fogalma helyt állt a városrendezés terén, hiszen az urbanizmus rendszer-elmélettel magyarázható. A super-urbanizmus területre vonatkozott; a **városrendezési módszertant össznemzeti szinten értelmezve**, mint egy állam egész területszervezésére vonatkozó általános hozzáállást, a teoretikusok egybeköthették a területet, a lakosságot, a helyi tervezést és a térség-tervezést.”

Temesvár városrendezői - főleg *Ottó Bodascher, Adrián Suicu és Victor Déznai* - tevékenységükkel részeivé váltak ezen általános nemzeti irányvonalnak. Ottó Bodascher munkássága a regionális és városi fejlesztés problematikájával foglalkozik. Tanulmányait főleg a Bukarestben kiadott „Urbanismul” (Városrendezés) elnevezésű nemzeti szakfolyóiratban, vagy lokális kiadványokban publikálta. Ottó Bodascher volt a városfejlődés Történelmi kutatásának, valamint a várostervezés problematikájának egyik legnagyobb teoretikusa („**A Temesvárbánsági Régió Városrendezése**” [1937], „Városi Szatellit Települések” [1934]), aki a modern város gondjaival is behatóan foglalkozott („Régi Városnegyedek Leccapolása” [1934], „Lakásügyi problémák” [1939], stb.). *Adrián Suciú* mérnökkel együtt tanulmányokat készít a „kertes utcákról”, amelyeket 1936-tól kezdve Temesváron meg megvalósítanak. *Victor Déznai* is regionális fejlesztéssel és városfejlesztéssel kapcsolatos tanulmányokat publikál. A „**L'Urbanographie**” elnevezésű tudományág megalkotója, amely a város jelenségét tanulmányozza annak környező területeivel kapcsolatba hozva, mint a mai „**urban regionalizmus**” előfutára. Az ötlet egy időben fogant az ENSZ-ben megalakult "Institut International d'Urbanisme" ötletével és a brüsszeli "Union Internationale des Illes" találkozóval, 1933-ban.

Temesvár 1913-as és 1947-es várostérképeinek összehasonlító elemzésével arra a megállapításra juthatunk, hogy a **városfejlődés főleg a beépített területek bővítését jelentette**. A kutatott időszak várostervezésének főbb irányvonalai:

-**A lebontott erődítményrendszer helyén felszabadult területek beépítése;**

Egy új városmag - **az úgynevezett „Korzó”**- kiépítése az egykori szomszédságában, amely a régebbi Unirii és Libertatii terekkel együttvéve kiegészíti, a városközpont **Bega folyó partjával összekötő közterek sorát**. Ez az épített városi környezet egy fokozatos „nyitását” jelenti a természetes környezet irányába. A beavatkozást még az I. világháború előtt kezdték el, és a kutatott időszak folyamán fejezték be, miután **a vasútvonalat kihelyezték** a „Korzó” déli részéről, módosítva így **a városközpont érdekterületének vonzerejét, eltolva azt a folyó felé**.

A városmag (Cetate) és a külterületek közötti **köztes övezetek fejlesztése;**

A városmagot a külterületekkel összekötő főutak kialakítása, azaz **a régi főutak átalakítása / felújítása** az új közlekedési követelmények (villamos, gépkocsi, stb.) figyelembevételével;

A külvárosi központok fejlesztése, középületek beillesztése által (templomok, plébániák, iskolák, filmszínházak, stb.);

A külvárosok között még létező **mezőgazdasági területek városi területekké alakítása;**

Az életminőség javítását biztosító **közművesítés** (víz-, gáz-, szennyvíz-, villanyvezetékek, útkövezés / aszfaltozás, közvilágítás, utcatisztítás, stb.) kiépítése / kiegészítése a régebben és az újonnan beépült övezetekben;

A Bega folyó partjának rendezése, bevonása a városképbe és a város életébe;

A közparkok megőrzése és kialakítása. Ezek a modern város fő jellegzetességeihez tartoznak;

Az építészek

A két világháború között Temesváron nagyszámú építész tevékenykedett. Legtöbben közülük Budapesten végezték mérnöki tanulmányaikat (*Mateiu Hubert, Stefan Heller, Mihail May, Edmund Stanzel, Adrián Suci, Arnold Merbl, Mihail Wolf, Victor Vlad, Stefan Keller, Róbert Schneider*), míg csak néhányan tanultak Prágában, Zürich-ben, vagy Párizsban. A korszak második felében, megfigyelhető a Bukarestben végzett hallgatók számának emelkedése.

Ki kell hangsúlyoznunk, hogy Temesváron néhányat a legfontosabb épületek közül, Bukarestben dolgozó, Bukarestben vagy Párizsban tanult építészek terveztek. Tehát, a korszak európai építészoktatásának mindkét irányvonala jelen volt: egyike az építészeti tervezés műszaki szempontjára irányult, míg a másik - nem kevésbé fontos irányzat - az ***Ecole de Beaux Arts***, és követőjének, a Bukaresti Iskolának szellemében fogant formatervezésre fektette a hangsúlyt. Az időszak két híres építésze - ***Székely László és Duiliu Marcu*** - által tervezett épületek fontosságára tekintettel, ez a két tendencia jelen van a kutatott korszak elejétől fogva. Székely László 1900-ban fejezi be tanulmányait a Budapesti Műszaki Egyetemen, ezután alkalmá adódik, hogy 1900, és 1933-as halála között Temesvár legnagyobb építményeit tervezheti, -a munkássága a két világháború között hordozza a közép-európai esztétikai mozgalmak hatását, úgy meghiélette követőit, annak ellenére, hogy azok inkább a Modernista Mozgalomhoz kötődnek.

A másik építész - ***Duiliu Marcu*** - aki Párizsban tanult és főleg Bukarestben tevékenykedett, Temesvár néhány legjelentősebb épületét tervezte a két világháború között. Terveinél, az *Ecole de Beaux Arts* által ihletett kompozíciókba a „Nemzeti Stílus” („***A Román Nemzeti Újjáászületés***”) egyes elemeit is beleviszi, karöltve a Modernista Mozgalom vonalvezetésével. Mindketten, együtt Temesvár építészetének történelmi háttérével, mély hatást gyakorolnak a két világháború között tevékenykedő építészek alkotásainak kifejezési formáira. Csak néhánynak sikerül elrugaszkodni ettől az általános irányvonalától, hogy európai modernista elvek alapján építhessenek. Ezek főleg a Bukaresti származású építészek voltak (Mihai Dolliner és Ciulli Tascü), na meg néhány helyi tervezőmérnök (*Constantin Purcariu, Gheorghe Blayer, Silvestru Rafiroiu, Madár Géza, Krausz Albert, Edmund Stanzel és Matei Hubert*). Néhánya közülük a két nagy építész nyomdokain kezdik munkásságukat, majd áttérnek a modernista építészeti nyelvezetre. Ezért, néhány tervezőmérnök egész karrierjét izgalmas lenne kutatni, követni. Sajnos gondolkodásmódjukról, munkáikról nem maradt utánuk írott kommentár, kinyilatkozás, vagy ideológia az utókor részére. Kivételt képeznek a „*neo-romániai*” és a „*neo-bizánci*” stílusban fogant épületek, amelyek Temesvár, a Román Királysághoz való tartozását voltak hivatottak hangsúlyozni. Az építészeti tevékenységet kísérő elméleti gondolatfuttatások hiányoznak a kor szakirodalmából. **A várostervezőkkel ellentétben, a temesvári építészek követték a „divatot”, ihletet az európai regionális tendenciákból merítve.**

A korszak főbb építészeti programjai

1919 és 1943 között a Városi Tanács 5 973 építési engedélyt, valamint 7 252 épület felújítási és / vagy átalakítási engedélyt bocsátott ki. 1910-ben Temesváron összesen **5 234 épületet** tartottak nyilván, 1943-ban pedig, összesen 9 050-et: 7 620 földszintes; 1 043 kétszintes; 288 háromszintes; 74 négyszintes, 23 ötszintes, és 2, ettől több szintes házat lehetett megszámlálni. 1935-ben több mint 450 új házra vonatkozó építési engedélyt adtak ki. A két világháború közötti korszakban, ez volt az az esztendő, amikor a legtöbb építési engedélyt bocsátották ki.

Szem előtt tartva a város átalakulási folyamatait, az új kommunális követelmények kielégítésére tett építések eredményeit, valamint a város szerepének növekedését a régióban és a Román Királyságon belül, az építészeti programok nagy különbözőséget mutatnak:

A legfőbb központ közelében, főleg a külterületi településekbe vezető útvonalak mentén lévő, avagy éppen épülő házakat **középületekké / irodaházakká alakították**. Másokat azért emeltek, hogy betöltsék a város új szerepét, mint regionális központét (a Városháza, a Közigazgatási palota, a Telekommunikációs Központ épületeivel egyetemben, egészségügyi épületek -kórházak, klinikák

- iskolák, bankok, vallási épületek - az Ortodox Katedrális - mozik, és nem utolsósorban lakóépületek);

Néhány hasonló építészeti program megtalálható a külterületi települések központjaiban is (vallási épületek, iskolák, filmszínházak, lakóépületek);

Mindig a városközpontban, a **Bega folyó partján létesül** - a várost átszelő folyó menti parkövezetben - néhány új sport- és rekreációs épület (klubházak, sportterep, stb.), folytatva a századfordulós hagyományt. Hasonló épületek készültek a külvárosi településeken is, főleg a munkástelepek szomszédságában;

A Bega folyóhoz közel helyezték el az új **Politechnikai Egyetemet**, kísérő épületeivel (egyetemista kollégium, kávézó, stb.);

Ugyanezen a környéken, a város egyik - a korszakban kialakított - nagyobb parkja, a Rosarium (*Rózsaliget*) mentén elhelyezkedő területet telkesítették, és új lakónegyedet terveztek rá, amelyet **villákkal építettek be**. Hasonló beavatkozást vittek véghez a városmagtól nyugatra eső városrészében is;

A külterületek egyes addig érintetlen részeit, az azok közötti, valamint köztük és a városmag közötti területeket telkesítették és egyszerű, **földszintes családi házakkal** építették be;

Bega partján, még létező **ipari épületeket telepítettek**, amelyek új szerkezeti megoldásokkal, néha új homlokzatokkal egyesítve épültek. Sajnos, tervekre nem akadtunk.

A Községi Levéltárban tanulmányozva a Műszaki Osztály anyagát, észre kellett vennünk, hogy nagyszámú irat és tervrajz ábrázolja a városi élet korszerűsítési folyamatait.

Nagyszámú **épület-átalakításra** vonatkozó építési engedély iránti folyamodvány található. Ezek közül is a legtöbb fürdőszoba és fűtésrendszer kiépítésére vonatkozik, régebbi, hagyományos épületeknél, ami a vízvezeték- és szennyvízelvezető rendszerek bevezetéséről is árulkodik egyes városrészekben.

Néhány irat az újdonságnak számító autóközlekedés szaporodásáról tanúskodik. Építési engedélyek születnek, meglévő családi házakhoz hozzáépítendő **garázsokra**. Ezzel egy időben, 1935-ben a Műszaki Osztály kibocsátja a „Garázsépítési Szabályzatot”. Időközben **benzinkút** terveket nyújtanak be a Műszaki Osztálynak, építési engedély kieszközlése érdekében.

Találhatók olyan iratok, amelyek az újonnan emelt épületek **felvonóinak** beszerelésére vonatkoznak;

Gyárak folyamodnak építési engedélyért kiegészítő épületek emelése ügyében, gyakran munkásaik kényelmi szükségleteit szolgáló helyiségek kialakítására (fürdőszobák, tusolók, társalgók). Ez együtt járt nagy, fedett ipari területek világításának és szellőztetésének korszerűsítése, azaz új modern homlokzatok kialakítása céljából kezdeményezett engedélyezésekkel;

Jelentős közlekedési kapcsolatot teremtettek a **repülőtér és a rádió épületeivel**;

A községi **mozi-termék** tulajdonosaként, a Városi Tanács a szellőzési és fűtési rendszerek, valamint a hangosítási berendezések tökéletesítésén fáradozik;

Megfigyelhető az építészek és az építővállalatok bizonyos szintű **szakosodása**, amennyiben egyesek inkább lakóházakat terveznek / kiviteleznek, míg mások ipari épületeket;

Lakásépítészet

A legtömegesebb építészeti program a lakásépítészet volt. A legtöbb építési engedélyt egyszerű, földszintes, egy család elhelyezésére szolgáló lakóházak építésére bocsátották ki. Ezek főleg a külvárosokban, vagy a közöttük, azaz a külvárosok és a városmag között fekvő területeken épültek. A házak alaprajzi elrendezése nagyon egyszerű: a két lakószoba az utcára néz, míg a konyha, fürdőszoba és más mellékhelyiségek az udvar felé csoportosulnak. Az alaprajz 10x10 méteres négyzet alakú. A házak általában **sátortetősek**, úgy mint az előző időszakban épültek, és hasonló építészeti kifejezőmódot képviselnek. Az egyetlen különbséget az épület térfogatában, a **fürdőszoba** jelenléte képviseli. Általában hagyományos építőanyagokat használnak (téglafalak, fafödémek, faszervezetű tetők). Az épületeket általában ugyanaz az építővállalat tervezi és kivitelezzi, egy építőmester (építési vállalkozó) személyében.

Ugyanebben a kategóriában, ipari cégek által, alkalmazottaik részére megvételre, vagy **bérleménybe felkínált lakásprogramokat** is találhatunk. Ebből a célból a gyár területet vásárolt - általában a külvárosokban vagy azok között - telkesítette azt, és **kis típusházakat** építtetett. Ezek nem különböznek az imént említettektől, mégis ki kell hangsúlyozni, hogy egyesek első ízben hordozzák a belső tér modernizációjának jeleit. Négy kétszintes ikerházat emeltek a Kommunális Villamos Vállalat telkein (Lorena utca és Renasterii utca). A földszintre nappalit és konyhát terveztek, innen beltéri lépcső vezet az emeleti hálószobához és fürdőszobához. A családi házak ilyenfajta alaprajzi elrendezése újdonságot jelent Temesvár esetében és a beépített tér, gazdaságosságra törekvő méretbeli csökkentésének fogalmát vezeti be a gyakorlatba. **A kétszintes lakások ilyen típusát** majd csak később, az 1930-as években használják a „villa”jellegű, gazdagabb alaprajzi elrendezéssel készült házaknál.

A főútvonalak mentén (az új sugárutak), amelyek összekötik a városközpontot a külvárosokkal, hangsúlyozva ezek magvait, nagyszámú három-, négyemeletes lakóház épült. Egyesek, a századforduló építési módjait követve „**U**”**azaz**„**L**”**alakú alaprajzzal** épültek. A lakásokat, az épület udvari oldalán elhelyezett szerény kültéri lépcsőkön, függőfolyosón keresztül lehetett megközelíteni. A beltéri elrendezés megegyezik az előző időszakban épült lakásokéval. Az építészeti kifejezőmód is hagyományos, azaz a magastető dominál. Ennek ellenére a bejáratot hangsúlyozó oromzatnál, amint egyes apró főhomlokzati üzleteknél immár felfedezhetők jelek, amelyek már a modernizmust idézik. A terveket egy és ugyanaz a cég dolgozta ki, mely később a kivitelezést is végezte.

Idővel a lakóépületek ezen kategóriája, fokozatos változásokon megy keresztül. Megjelenik a beltéri lépcsőház, amelyből **minden szinten, két azonos alaprajzú lakás nyílik**. Ez módosítja az alaprajzi elrendezést, amely téglalappá nyúlik, egyik hosszanti oldalával a utca felé igazodva. A belső terek az épület főtengelyére nézve szimmetrikusan rendeződnek. Időközben az **építészeti kifejezőmód mindinkább kötődik a modernizmushoz**.

Egyes esetekben megfigyelhetjük a lakások beltéri elrendezésének fejlődését is. A megszokott sablonok gondosan kidolgozott helység-elrendezésekké változnak, amelyek már az új modern építészeti irányzatból merítik ihletüket. A leginkább használatban lévő építőanyag a beton, ami olyan építési vállalkozó cégek alkalmazását feltételezi, amelyek nagyléptékben dolgoznak vele. A hagyományos anyagok is még használatban vannak. Mind gyakrabban építészek tervezik ezeket az épületeket és homlokzataikat.

A „villákat” a városmag bővített övezeteibe építették. Olyan **temesvári gazdag, polgári családok tulajdonát képezték**, amelyek megengedhették maguknak azt a luxust, hogy „jó” építész fogadjanak tervezőül. Néhány építész neve szorosan kötődik ehhez a „villaépítészethez”, amely tükrözte a korszak összes létező építészeti irányzatát. Abban az esetben, ha a villa egy családnak nyújtott lakóteret, a rendeltetés két szintre terjedt ki. Természetesen két, vagy több lakást is tartalmazhatott az épület, ebben az esetben mindegyik lakás egy szintet foglalt el. Az alaprajzi elrendezést a megbízó szükségleteihez alakították, és néhány sokkal kifinomultabb szervezési megoldás is született, korszerű technikák és technológiák alkalmazása segítségével. Például, a központi fűtésrendszer bevezetésével lehetőség nyílt a szobák között nagy közlekedőnyílások kialakítására, a funkcionális összekötésére, vagy szétválasztására, azaz a lakók szükségleteiből eredő flexibilis használatára. Villák építészeti kifejezőmódja a hagyományos, vagy modern helyi jellegtől, a **neo-romániai stíluson keresztül a modernizmusig terjed**. Építőanyagként a **beton** dominál. A beton szerkezet mellett gyakran használnak téglát és fát. Megfigyelhető, hogy egyes építési cégek a villaépítészeti gyakori Kivitelezőivé válnak.

A temesvári modernizmus épületei - építészeti kifejezőmód, stílusok; Építészeti tájképelemzési kísérlet

A korszakban fogant épületek különféle rendeltetésűek. Az építetők különböző magánszemélyek, vagy intézmények. Tervezőik más-más szakoktatásban részesültek, különböző tapasztalatokkal rendelkeztek, és különféle irányvonalat képviseltek. Az eredmény, az építészeti kifejezőmód nagy változatossága. Az épületek e sokfélesége ellenére, a hasonlóságokat is meg kell említenünk. Egy részük összhangban van, az övezetben érvényes olyan építési szabályrendeletekkel, amelyek a meglévő keretek közé való beillesztést, vagy a folyamatos homlokzat kiképzést (zárt sorú beépítést), stb. szabályozzák. Azok az épületek, amelyeket bemutatni óhajtok, a letűnt korok csábító varázsát tükrözik. Kétségtelen, hogy ez a meglévő épített környezet, hatással volt azokra az építészetre, akik Temesvár modernista architektúrájának mérföldköveit építették következetesen. Ennek sok oka volt. Néhány építész még a háború előtti időszakban tanulta a szakmát, karrierjét is ekkor kezdte meg. Ezek főleg **Budapesten, Prágában és Zürich-ben végeztek, és a háború után is megtartották az egykori birodalomhoz fűződő szakmai kapcsolódásaikat**.

Olykor a beruházó, elragadtatva egy meglévő épület küllemével, olyan megbízást adott a tervezőnek, hogy terveivel kövesse annak nyelvezetét és architektonikus kifejezőmódját. Máskor, új épület beillesztésekor **a városi főépítész kötelezte a beruházót és a tervezőt, hogy az új épület jellegével módon alkalmazkodjon századfordulós épített környezetéhez.**

Temesvár esetében -amely Bécs nyomdokait követi szorosan a modern korszak már a XIX. század végén elkezdődik. Ebből kifolyólag, a két világháború közötti időszak itt inkább a városi közművesítés / szolgáltatások, az építési technikák és technológiák, valamint az építőanyagok modernizálását hozza, mint radikális változásokat a város szerkezetére nézve, ahogyan ez a **„Régi Királyság”** történelmi tartományaiban történik. Temesvár két világháború közötti modernsége tulajdonképpen egy folytatása annak a modernizációs folyamatnak, amelyet a város polgárai már korábban megismertek és befogadtak. Kétségtelen, az új beszivárgó két fő irányvonal - a **Modern Mozgalom**, valamint a **„Nemzeti Stílus”**-szerepet játszanak Temesvár építészeti azonosságának kialakulásában. Mégis, a **„Bukarestből importált”** épületek hatása nem gátolja az erősen helyi jellegű építészet kifejlődését. Sőt, néhány kiemelkedő példa kivételével, a legtöbb épület esetében a két irányzat helyi jelleget ölt, gyakran néhány eleme a lokális szintézis részévé vált. Ilyen körülmények közt nehéz meghatározni a korszak építészeti identitását.

Tehát, tanulmányunkban megkíséreljük elemeire bontani az **építészeti „tájképet”** így elemezve és kiemelve a kompozíció szabályainak azon összetevőit, amelyek ismétléseikkel, azaz változásaikkal megteremtik **Temesvár 1918 és 1941 közötti specifikus és egyedi építészeti önkifejezőmódját**. Ki kell hangsúlyoznom, hogy csak azokra az épületekre térek - ad ki, amelyeket építészmérnökök terveztek és olyan építővállalatok kiviteleztek, amelyeket építészek, vagy építőmérnökök vezettek. Tehát az elemzés csak azokra a, főleg lakóépületekre vonatkozik, amelyeket az I. Kerületben (Cetate) emeltek, azaz más, de ugyanebbe a kategóriába tartozó épületekre, amelyek a város más részein találhatóak.

Összegzések

Temesvárnak nagy előnye származott, a még az előző korszakból átöröklött városrendezési tanulmányokból, amelyek urbanisztikai tervek elkészítéséhez szolgáltattak háttérrel. Ha a két világháború közötti időszak várostervezői követték a már lefektetett fejlődési irányvonalakat, szerepüket nem szabad mellőzni, vagy aláértékelni. Ellenkezőleg, tovább folytatva elődeik elképzeléseit, részeivé váltak annak, amit az **urbánus evolúció** jelentett Romániában, emellett nyitottak maradtak a Közép-Európai urbánus fejlődés megjelenési formáihoz is. Sőt, **tanulmányokat és városrendezési elméleteket dolgoztak ki**, amelyeket nemzetközi városrendezési fórumok és intézmények mérlegeltek. Meg kell jegyeznünk, hogy néhány, a korban fogant szemlélet és elmélet még manapság is értékesnek vélhető, és európai szintű városfejlesztési elvek alapján készült. Fontos hozzájárulásuk Temesvár városrendezési gondjainak meghatározásához, elemzéséhez és megoldásához, lankadatlan érdeklődésük eredménye.

Az építészet terén a helyzet úgy látszik, más volt. Tulajdonképpen, a két világháború között tevékenykedő építészek elsősorban a városrendezési szabályrendeleteket tiszteletben tartva, **alárendelték produktivitásuk építészeti kifejezőerejét**. Ez a tény szembetűnő és jelentős fontosságú, tekintettel az irányra, amelyben a város fejlődött ebben az időszakban. Természetesen, ez nem azt jelenti, hogy munkásságuk eredményei kevésbé jelentősek.

Ellenkezőleg, egy értékes építészeti alkotást, **tisztelve a meglévő városrendezési szabályzatot**, mégis harmonikus kapcsolatot tartva az épített vagy / és természetes környezettel. Ez képezi a két világháború között létrejött temesvári építészeti alkotás egyik legfőbb és egyben átfogó értékét. Ahogyan már megkíséreltem bemutatni, a szóban forgó építészeti terveikben megtartották a már létező építészeti alkotások jellegzetességeit. Ez egy közös vonás, úgy a modernista szellemben, mint a **Romániai Nemzeti Megújulás stílusában** tervezett épületeknél, és jelen van azoknak a kulturális és civilizációs egyediségeknek a **konstituálásában és generalizálásában**, amelyeket Temesvár kialakított és megtartott a két világháború közötti időszakban.

Minden kétséget kizárva, a város nemzeti és kulturális összetételének fontos szerepe volt ennek a jellegzetes építészeti identitásnak a kialakulásánál: mint már a bevezetőben is kiemelttem, úgy **a megbízók, mint az építések is többnemzetű közösségek tagjai voltak**. A legtermészetesebb módon, a különböző közösségek toleráns együttélése rányomta bélyegét arra az összképre, amely az elfogadott építészeti stílusok sokféleségéből - kétségtelenül ellentmondásokkal kísérve - alakult ki.

Ami az **építészeti stílusokat illeti**, megfigyelhetjük, hogy a korszak elején, az 1920-as években az egykori monarchiára jellemző „hagyományos” **neoklasszicizmus és neobarokk** még mindig jelen van. Egy fajta monumentális klasszicizmust alkalmaznak a reprezentatív középületeknél. A **neo-romániai stílusban** (azokban a tartományokban fogant, amelyek a királyság részei voltak még az Erdéllyel és a Bánsággal történt egyesülés előtt) nagyszámú gazdag villa és néhány középület (filmszínházak, a Politechnikai Egyetem épületei, stb.) homlokzatait díszítették. Időközben, a Román nemzeti jelleg kihangsúlyozásaképpen, néhány templomot neo-bizánci stílusban emeltek. Időközben, a harmincas években, a modernizmus is teret hódít és mind több épületen érezteti hatását. Ez a folyamat karöltve jár a városi életmód modernizációjával, és főleg a lakóépületeken bontakozik ki.

A többlakásos bérházak, vagy gazdag villák, de egyes középületekre is vonatkozik (kórházak, egyetemista kollégiumok, szállodák, a földrengéskutató központ, a reptér, üzemanyag-töltő állomások, stb.). Lényeges megemlíteni, hogy egyes állításokkal ellentétben, még a harmincas években is a modernizmus és nemzeti stílus különböző megnyilatkozási formái együtt léteznek az úgynevezett helyi jellegű modernizmussal, amely a előző korszakból átöröklött elemeket alkalmaz új, modern épületek tervezésénél. E **párhuzamos kifejezésformák** eredményeképpen alakult ki Temesvár jellegzetes két világháború közötti építészete.

E tanulmány létrejöttét több összetevőelem határozta meg: elsősorban, a két világháború közötti romániai, **különösen a temesvári építészettel kapcsolatos tanulmányok hiánya**. Ez a tény az elsődleges forrásmunkák tanulmányozására terelte a figyelmet, aminek a következménye egy **óriási bibliográfiai és levéltári anyag kutatása lett**. Ezen kívül, információk forrásaiként olyan **magánszemélyek** játszottak szerepet, akik kapcsolatban álltak valamilyen módon a kutatott korszakban élt emberekkel. Más forrásokat olyan személyek jelentettek, akik véletlenszerűen a tematika valamely részével - főleg a korszak városrendezésével - kapcsolatos előző kutatásokban vettek részt.

Kétségtelenül, az összegyűjtött adatok tömkelege, valamint az időszak városfejlődési és építészeti aktivitásainak mennyisége arra készítetett, hogy **inventarizáljam, értékeljem, hierarchizáljam** azokat. Egy saját értékrendszert kellett kialakítanom, hogy felállíthassak egy épület-típus listát, és hogy kapcsolatot találjak közte és a stilisztikai és rendeltetésben tulajdonságok között. Abból kifolyólag, hogy **Temesvár egyedi a romániai városok között**, összehasonlítást kellett végeznem a megvalósult temesvári városrendezési és építészeti alkotásokra, a romániai hasonló kortárs alkotásokra vonatkozóan. A bemutatott időszak városfejlődésének megismerése érdekében szükséges volt betekinteni a határos régiók, azaz az egykori birodalom különböző korszakainak építészetébe és várostervezésébe is. Ebből a szemszögből **ez a kutatómunka eleddig egyedi, és kiindulópontot jelenthet a további kutatók számára**. Amint már említettem, az adatfeldolgozás során, érdekes új irányvonalak rajzolódtak ki további kutatásokra vonatkozóan. A jövőben kutatandó témák a következők lehetnek: az építészek saját lakóházai; a korszak legjelentősebb és legérdekesebb építészeteinek monográfiái; a helyi jellegű, Temesvárra oly jellegzetes **építészet összehasonlítása más városok építészetével**; a **főbb trendek** („Nemzeti Stílus” és modernizmus) értelmezése/befogadása, összehasonlítva ugyanezek romániai és főleg bukaresti megjelenési formáival. Munkámban, a felsorolt lehetséges témákat már sűrűltam, így sikerült **bemutatnom egy értékes válogatást Temesvár két világháború közötti építészetéből**.

A helyhatalmi szervek feladata, hogy egy **értékelési listát és tervezetet készítsenek** a két világháború között fogant kulturális örökség rövid- és hosszú távú **védelmét illetően**. Az érvényes Általános Rendezési Terv szerint, a korszak építészeti gyöngyszemeinek csak nagyon elenyésző részét foglalják magukba a városi védett övezetek. A helyi és nemzeti értéket képviselő, **védelem alatt álló épületek listáját ki kell bővíteni**, az ebben a tanulmányban bemutatottakkal, vagyis, legalább azokkal az épületekkel, amelyek meghatározták Temesvár egyedi építészeti és városrendezési identitását,

forrás:

Építészet 1918 és 1941 között

Könyv Temesvár, Szabadka, Szeged urbanisztikai fejlődéséről

[2008. november 25.](#)

Három ország egy-egy városának építészeti múltja egy magyar, szerb, román, angol nyelvű kiadványban. **Dömötör Gábor, Gordana Prčić Vujnović, Biro Ana Maria, Anka Bratuleanu** Temesvár, Szeged és Szabadka urbanisztikai és építészeti fejlődése az 1918-1941 közötti időszakban – **a modernizmus hatása a regionális önazonosságra** című könyvről van szó, amelyet a hétvégén mutattak be a **szabadkai Városi Múzeumban**. Mint Vass Géza, a könyvet megjelentető szabadkai Műemlékvédelmi Intézet igazgatója hangsúlyozta: a két világháború közötti időszak építészetét mindig háttérbe szorult, most ezt az űrt igyekszik pótolni e kiadvány. Nem pusztán **építészettörténeti, hanem kultúrtörténeti kiadvány is ez**. Nem a nagyközönségnek készült, inkább **szakmának**. Olyan könyvről van szó, amely szókimondásával párbeszédet kezdeményez, mondta egyebek között Klein Rudolf építészettörténész, egyetemi tanár. Mgr. **Ante Rudinski** építész javaslata szerint **a kommunizmus időszakának, a 90-es évek építészetét is fel kellene dolgozni**. **Nebojša Janjić**, a szerbiai környezetvédelmi és területtervezési miniszter helyettese javasolni fogja az illetékes minisztériumnak és titkárságnak, hogy támogassa, hogy a könyvbemutatót kísérő rendkívül érdekes fotókiállítást Belgrádban, Újvidéken, Szegeden, Bukarestben is bemutassák.

A kutatómunkát a prágai Közép-Európai Egyetem (Central European University) Research Support Scheme kutatási programja támogatta, a könyv szerzői a Nemzeti Kulturális Alapnak, a Szülőföld Alapnak, a Tartományi Oktatásügyi és Művelődési Titkárságnak, a kisebbségügyi titkárságnak és Szabadka város tanácsának is köszönetet mondtak a könyvbemutatón, amely iránt óriási volt az érdeklődés a szabadkaiak részéről.

Több helyen hivatkoznak az 1999-es Fribás-kiadású Szeged polgári város kalauzra forrásmunkaként !!!!!